

Universiteit
Leiden
The Netherlands

De verhouding van staat en religie in een veranderende Nederlandse samenleving

Blom, D. van der

Citation

Blom, D. van der. (2016, July 6). *De verhouding van staat en religie in een veranderende Nederlandse samenleving*. s.n., S.l. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/41535>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/41535>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/41535> holds various files of this Leiden University dissertation

Author: Blom, Dirk van der

Title: De verhouding van staat en religie in een veranderende Nederlandse samenleving

Issue Date: 2016-07-06

Hoofdstuk 12 beschrijft de transformatie van Nederland als monoculturele/mono-etnische natiestaat naar een multiculturele, multi-etnische staat en godsdienstige en levensbeschouwelijke lappendeken. Vastgesteld kan worden dat de politiek decennia lang het gevoerde immigratiebeleid, de omvang daarvan en de integratieproblematiek onderschatte waarbij een politieke virtuositeit aan de dag werd gelegd om tegenvallende resultaten te vergoelijken. Het daaraan verbonden cultuurrelativistisch denken heeft daar belangrijk toe bijgedragen met haar overbelichting van de moraal en de ontkenning dat elk volk niet alleen haar eigen cultuur maar ook een eigen aard heeft. Namen: Dittrich, Bos, Van der Zwan, Jan Brugman, Ayaan Hirsi Ali, Cliteur, Ellian, Wöltgens.

12.1 TRANSFORMATIE VAN NEDERLAND

De Nederlandse bevolking verschilt thans in vele aspecten van die in 1650, 1850 en zelfs die van 1960.¹ In nauwelijks 50 jaar is Nederland getransformeerd van een natiestaat tot een multicultureel immigratieland met bijna 17 miljoen inwoners. Net als de andere Noordwest-Europese landen is Nederland een levensbeschouwelijke lappendeken geworden.² De Nederlandse identiteit is verweven met eeuwenoude joods-christelijk humanistisch georiënteerde waarden.³ Hieruit vloeide het onvervreembare zelfbeschikkingsrecht van het individu voort om zelf een godsdienstige identiteit te kiezen of juist om deze af te wijzen.⁴ Vooral wat dit laatste betreft worden de traditioneel orthodoxe kaders van sommige religies en godsdiensten als onvrij en intolerant ervaren.⁵

In het bijzonder de vestiging van de islam heeft ingrijpende gevolgen; deze is door immigratie een snel groeiende godsdienst in Nederland.⁶ Waar godsdienstige diversiteit botsende normen, waarden, en gedragspatronen met

1 Thoenes 1991, p. 273.

2 Walzer 1998, p. 35, en Thoenes 1991, p. 285.

3 Van Kemenade 2002, p. 227, en Thoenes 1991, p. 275.

4 Thoenes 1991, p. 273.

5 De Wit 2008, p. 162.

6 In ons land zijn anno 2006, meer dan 1,2 miljoen moslims woonachtig. Bron CBS 2006.

zich meebrengt komt de vraag op welke van die verschillende godsdienstige normen en waarden *gedeeld* kunnen worden.⁷ Nieuw voor het recht in ons land zijn dan ook niet zo zeer de opwinding en conflicten die zich in de multiculturele samenleving voordoen, maar juist de specifieke aard van afwijkende aan godsdienst gebonden normen, waarden en gedragingen. Nauw hieraan verbonden is de problematiek inzake rechtspluriformiteit.⁸

De discussie over normen en waarden kent vele facetten, tegelijk is de publieke belangstelling groot en de maatschappelijke problematiek veelal reëel. Vanwege deze complexiteit heeft het kabinet de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) bij brief van 8 november 2002 hieromtrent advies gevraagd. Meer concreet verzocht het kabinet de WRR in te gaan op eventuele niet algemeen gedeelde maatschappelijke kernwaarden, al dan niet samenhangend met cultuurverschillen.⁹ In de visie van het kabinet behoren tot die kernwaarden: de rechtstaat zelf, gelijkheid voor de wet leidend tot gelijke behandeling, verbod op discriminatie, vrijheid van godsdienst en de vrijheid van meningsuiting.¹⁰ De kabinetsopvatting over deze waarden zijn verwoord in de Nota Grondrechten in een pluriforme samenleving,¹¹ naar aanleiding van de door de Kamer aanvaarde Motie-Dittrich.¹²

Nederland heeft al in vroeger eeuwen de naam opgebouwd een gastvrij land te zijn wanneer het ging om het opnemen van vreemdelingen.¹³ Velen, onder wie joden, hugenoten en andere geloofsvluchtelingen hebben ooit toevlucht gezocht en gevonden in de Nederlanden. Deze toenmalige, getalsmatig gezien kleine Nederlandse samenleving bezat een redelijk absorptievermogen waardoor opname van vreemdelingen weinig problemen opleverde, dit in tegenstelling tot de laatste decennia. Een in het oog lopend verschil tussen de migratie vroeger en nu is dat in vroeger tijden de immigratie veelal uit nood werd geboren, omdat men bijvoorbeeld om godsdienstige redenen werd vervolgd, terwijl de laatste decennia immigratie groepsgewijs en om economische redenen plaatsvond, veelal op uitnodiging van Nederland zelf.¹⁴ Ook bij rechterlijke uitspraak werd Nederland verplicht collectief vreemdelingen op te nemen, zoals het geval was met de Molukkers die zich niet wensten te vestigen in gebieden die na de onafhankelijkheid van Indonesië door het Indonesische leger werden bezet.¹⁵ Voor deze categorie vloeide een aparte rechtspositie voort inclusief bijzondere wetgeving:

7 Kamerstukken II, 2003-04, 29 454, nr. 2, p. 2.

8 Schuyt 2008, p. 66.

9 Kamerstukken II, 2003-04, 29 454, nr. 2, p. 2.

10 Kamerstukken II, 2003-04, 29 454, nr. 2, p. 6.

11 Kamerstukken II 2003-04, 29 614, nr. 2, p. 35-35.

12 Kamerstukken II 2001-02, 28 000 VI, nr. 34, bijlage 4, Motie-Dittrich.

13 Thoenes 1991, p. 273.

14 Vestdijk-van der Hoeven 1991, p. 4.

15 Hof Den Haag, 22 januari 1951, NJ 1951-217, KNIL-arrest. Als voormalig KNIL-soldaten werden Molukkers na de soevereiniteit van Indonesië door de staat Indonesië als landverraders beschouwt.

de Faciliteitenwet.¹⁶ Voor deze mensen, die noch de Nederlandse noch Indonesische nationaliteit bezaten, diende een rechtspositie te worden vastgesteld. Dergelijke categoriale wetgeving was niet nieuw in ons land. Eerder al was categorale wetgeving van kracht voor bewoners van woonwagens en woonschepen,¹⁷ nu min of meer te verstaan als een multiculturele maatregel.

Een opvallend kenmerk van de multiculturalistische denkwijze is dat de culturele groep belangrijker wordt gevonden dan individuele belangen. Multiculturalisten stellen dan ook dat leden van minderheidsgroepen een florierende minderheidscultuur nodig hebben om zichzelf te kunnen ontplooiën.¹⁸ Daarbij luidt hun analyse dat culturele minderheden in ons land op tal van manieren achtergesteld zijn en onvoldoende in staat zijn om hun eigen cultuur hier te beleven en in stand te houden. De oplossing om die culturen te beschermen vindt men in de vorm van speciale maatregelen, de positieve discriminatie, waarmee men vermeende achterstand hoopt te bestrijden.¹⁹

De multiculturalistische ideologie is al vaak bekritiseerd en met recht. Op zijn minst twijfelachtig is het overigens of bijvoorbeeld de Koerdische, Oeigoerse of welke cultuur ook zal verdwijnen als Nederland geen steun geeft aan het uitdragen van minderheidsculturen. Dit zou men een punt van kritiek op de zelden scherp geformuleerde aannames van het multiculturalisme kunnen noemen. Er is echter ook morele kritiek mogelijk. Een groot nadeel van de positieve discriminatie die zo vaak als een noodzakelijk gevolg van multiculturalisme wordt aanvaard, is dat het gelijkheidsbeginsel wordt losgelaten.²⁰ Dat betekent dat multiculturalisten niet streven naar een neutrale maar een pluriforme staat.²¹ Volgens deze opvatting dienen de verschillende culturele, godsdienstige en politiek georiënteerde groeperingen bovendien vertegenwoordigd te zijn in het overheidsapparaat, zodat een afspiegeling van de multiculturele verhoudingen verzekerd is.

Omdat de directe, participatorische democratie in onze huidige samenleving niet mogelijk is, alleen al vanwege de bevolkingsomvang en de snelheid waarmee de bevolkingssamenstelling wijzigt, is het representatiemodel, hoe onvolkomen ook, een noodzaak.²² De cruciale vraag betreffende het ideaal van de multiculturalistische samenleving is hoe de representatie daarvan eruit zou behoren te zien. Logischerwijs zou elke groep vertegenwoordigd moeten worden, het resultaat zou zijn een veelvoud van representanten. Dit in combinatie met een ander kenmerk van het multicultura-

16 Wet van 9 september 1976, Stb. 469, in werking op 1 januari 1977, KB 14 augustus 1976, Stb. 554.

17 Wet op de Woonwagens en Woonschepen van 26 juli 1918, Stb. 492, in 1968 herzien als Woonwagenwet van 21 februari 1968, Stb. 98.

18 Van der Burg 2008, p. 21, vgl. Buruma 2006, p. 140.

19 Van der Burg 2008, p. 21.

20 Scheffer 2009, p. 423.

21 Walzer 1998, p. 47.

22 Het Westminstermodel is in de jaren zestig door de drie linkse politieke partijen PvdA, PPR en D66 nagestreefd voor ons land, maar niet bereikt, in: De Liagre Böhl 2007, p. 308-309.

listische gedachtegoed, namelijk dat alle te onderscheiden etniciteiten hun eigen taal moeten kunnen blijven voeren, zal uiteindelijk tot het eind van de natiestaat als bindende eenheid leiden.²³

Dat zou ook Nederland te wachten staan. De staat is namelijk geen godsgeschenk, idool of einddoel. De staat is een middel in tijd en ruimte begrensd, om een gemeenschap van mensen een behoorlijk en veilig maatschappelijk bestaan te verschaffen.²⁴

Het zou verstandig zijn ook niet zo scherp afwijzend te reageren op wat in multiculturalistische kringen wordt genoemd 'monocultuur'. Immers in Nederland kennen we wat het *recht* betreft monocultuur als ideaal. Die monocultuur is gebaseerd op een aantal gedeelde waarden die zijn neergelegd in de Nederlandse grondwet, terwijl de samenleving multi- en pluri-form is.

Er is niets op tegen dat de samenleving verandert, maar wanneer de 'rechtsorde' zou moeten worden aangepast die gebaseerd is op waarden als vrijheid en gelijkheid is dat wel degelijk een probleem.²⁵

Multiculturalisme kan worden beschouwd als een politiek handelen om culturen kunstmatig te scheiden en onderlinge contacten te vermijden die mogelijk tot conflictsituaties kunnen leiden.²⁶ Zo benaderd moet multiculturalisme worden gezien als een politiek 'apartheidsstelsel',²⁷ zonder gebruik van geweld, een vorm van tegenovergesteld racisme²⁸ of, op zijn Nederlands, als verzuild poldermodel.

Door het multiculturalisme worden politieke vooroordelen als het ware gedemocratiseerd,²⁹ zodat geen ontsnappen meer mogelijk is. Iedereen is dan de gevangene van zijn eigen maar vooral ook andermans voorkeuren.³⁰ Dit terwijl de criteria voor de vestiging van een natiestaat, te weten het streven naar een eigen grondgebied, het spreken van dezelfde taal, het hebben van gemeenschappelijke voorouders en het delen van een cultuur waarbinnen godsdienst een immanent onderdeel is³¹ haaks staan op die van een multiculturele samenleving.

De multiculturele samenleving is met name tot stand gekomen omdat de noodzaak en motivatie om een gemeenschappelijke taal te spreken ontbrak, men vasthield aan de 'eigen' cultuur, door het blijven voeren van een dubbele nationale identiteit en ook de motivatie ontbrak om te streven naar nationale eenheid. Een multiculturele samenleving, zoals aangehangen door haar

23 Zoals de taalstrijd in België keer op keer uitwijst.

24 Ruys 1996, p. 187.

25 Ellian 2007, p. 51.

26 De Wit 2008, p. 163.

27 Ruys 1996, p. 34.

28 Scheffer 2009, p. 264.

29 Buruma 2010, p. 116.

30 Scheffer 2009, p. 264.

31 Wessels & Bosch 1997, p. 82.

voorzitters, leidt op de lange duur tot verval van de huidige natiestaat.³² Dit is ook niet onopgemerkt gebleven bij Wouter Bos die met enkele Kamerleden³³ een artikel schreef onder de kop: 'Simplisme dreigt bij de PvdA'.³⁴ In dit artikel is de weg geschetst die de commissie-Patijn naderhand heeft gevolgd na eerst de conclusies van de parlementaire onderzoekscommissie-Blok³⁵ naar het integratiebeleid te hebben omarmd.³⁶

Kosmopolieten stellen daar tegenover dat culturen niet scherp zijn afgebakend en zowel pluralistisch als dynamisch zijn. Dit terwijl kenmerken die als gemeenschappelijk voor elke cultuur worden gezien slechts gelden als statistische algemeenheden en juist daarom op geen enkel individu mogen worden vastgepind.³⁷ Maar iedere Nederlander die wel eens in het buitenland heeft vertoeft weet dat er wel degelijk talloze cultuurkenmerken zijn waarin Nederland en de Nederlanders verschillen met inwoners van andere landen.³⁸ Cultuurbeleving is zo diep verweven met alles wat we zijn, doen en denken dat er niet aan te ontkomen valt. Het besef te behoren tot een van de Europese natiestaten is dan ook diepgeworteld en wordt daarbij onopgemerkt gevoed door historisch of 'invented' besef, maar ook door opvallende verschillen in onze nationale cultuur en nationale instituties.³⁹ Dit aldus gevormde collectieve natiebesef⁴⁰ komt ondermeer naar voren in eeuwen oude collectieve stereotypen over regio's, godsdiensten, etnische groeperingen⁴¹ en nationaliteiten.

12.2 IDENTIFICATIE MET DE NEDERLANDER

Groepen allochtonen verschillen sterk in de mate waarin ze zich Nederlander voelen of zich juist meer tot de eigen etnische herkomstgroep rekenen.⁴² Door Arie van der Zwan werd in 2002 al de conclusie getrokken dat het door Nederland gevoerde immigratiebeleid gekarakteriseerd kan worden met drie constanten, te weten: onderschatting van de omvang van de immigratiestroom, een ongerechtvaardigd optimisme met betrekking tot de integratie, vooral die van niet westerse oorsprong, en een virtuositeit in het

32 Dit blijkt regelmatig uit interviews met bijv. voetballers van het Nederlands elftal die een dubbele nationaliteit bezitten. Volgens eigen zeggen zingen zij het Nederlands volkslied niet mee omdat zij zich geen Nederlander voelen.

33 John Leerdam, Nebahat Albayrak en Mohammed Sini.

34 Van den Brink 2006, p. 342.

35 De commissie-Blok, genoemd naar haar voorzitter VVD-kamerlid Stef Blok, publiceerde op 19 januari 2004 de resultaten van haar onderzoek naar 30 jaar Nederlands integratiebeleid.

36 Van den Brink 2006, p. 342.

37 Van der Burg 2008, p. 21.

38 Thoenes 1991, p. 269 ev.

39 Thoenes 1991, p. 277-278.

40 Berting 2004, p. 12, Reverda 2004, p. 1.

41 Berting 2004, p. 12, Van Hoof & Van Ruysseveldt (red.) 1999, p. 214, en Thoenes 1991, p. 269.

42 Jaarrapport integratie 2007 SCP, p. 164.

bedenken van bezweringsformules binnen het cultuur-relativistisch denken als het allemaal blijkt tegen te vallen.⁴³

Overheidsvisioenen betreffende de inrichting en de maakbaarheid van de multiculturele samenleving kunnen verschillende vormen aannemen. Eén opvatting beschouwt de culturele diversiteit als iets waardevols in zichzelf. Deze visie was binnen wat men noemt 'progressieve kringen' decennia lang ongekend populair. Culturele verscheidenheid werd een doel op zich en uitte zich in de Nederlandse praktijk vooral in allerlei randverschijnselen, zoals het dragen van anonimiserende kleding, een exotisch culinair aanbod en culturele uitingen van de meest uiteenlopende aard die hier tot dan toe tamelijk onbekend waren. Maar het leidde ook tot andersoortige hier veelal strafbare verschijnselen als huwelijksdwang, eerwraak, vrouwenbesnijdenis en jongensbesnijdenissen.⁴⁴

Veel van die gedragingen hebben te maken met uitheemse godsdienstige conventies en daaraan verbonden godsdienstige gedragingen en symbolen. Het besnijden van jongens en meisjes is naast strafbaar bovendien een schending van de lichamelijke integriteit en een schending van het zelfbeschikkingsrecht. Door voorvechters van een naar Nederlands model te vormen multiculturele samenleving werden het verschil en behoud van de andersoortige culturele identiteit niet alleen als waarde vol beschouwd en gekoesterd maar ook aangemoedigd deze uit te dragen. Daarbij kon een ieder die wist aan te tonen cultureel anders te zijn dan de autochtone anderen alleen al *om die reden* rekenen op verbale steun en soms zelfs overheids-subsidie.

Dit overheidshandelen zou progressieve politici inspireren tot een overmatig optimistische visie op primitieve samenlevingsvormen,⁴⁵ daarbij bijgestaan door de 'IJzeren ring' van belangenbehartigers die zich rondom de etnische minderheden geformeerd heeft en die in feite belang heeft bij hun afhankelijke positie.⁴⁶

Een vroege criticus van deze mentaliteit was Jan Brugman. Deze hoogleraar Arabische taal en cultuur aan de Universiteit van Leiden, deed in 1998 veel stof opwaaien met zijn bundel 'Het raadsel van de multicultuur'. Hierin maakte hij korte metten met de opvatting dat etnische minderheden in Nederland in hun eigen taal onderwezen moeten worden. Bovendien beschouwde hij de integratie van moslims in Nederland als mislukt: 'Wie de taal niet wil leren, hoort hier niet thuis, en dat geldt evenzo voor wie de Nederlandse rechtstaat niet wil respecteren'.⁴⁷ Harde woorden, vond men toen.

43 Van der Zwan 2002, p. 43-54.

44 Van oudsher vond het besnijden van jongens binnen de joodse gemeenschap al plaats.

45 Cliteur 2007, p. 208.

46 Van der Zwan 2009, p. 73.

47 In zijn essay: 'De gewelddadige oorsprong van de islam' zette Jan Brugman de profeet Mohammed neer als de leider van een religieus doodseskader en vroeg hij zich af of deze moest worden behandeld volgens de normen van zijn tijd of volgens de westerse maatstaven van nu. Jan Brugman overleed in september 2004 op 81-jarige leeftijd.

12.3 CULTUURRELATIVISME

Het overheidsbeleid aangaande de culturele achtergrond van minderheden gaf blijk van onvoldoende inzicht.⁴⁸ Desondanks was dit beleid niet alleen jarenlang onaantastbaar, maar werden andere meningen weggezet als discriminerend,⁴⁹ terwijl voorstanders van de multiculturele samenleving, de zogenaamde cultuurrelativisten,⁵⁰ meenden een ruimdenkende, tolerante en politiek correcte houding in te nemen. Dit alles als kritiek op de naar hun mening arrogante westerse aanspraak om de wereld te mogen en kunnen beheersen.⁵¹

Hoezeer het overheidsdenken op dit punt veranderd is, blijkt goed uit de lompe behandeling die de voormalige KNIL-militairen indertijd ten deel is gevallen. De Molukkers werd in 1951 nog een gebrek aan werkelijkheidszin verweten toen ze aangaven, ondanks hun trouw aan het koninkrijk,⁵² het behoud van hun eigen cultuur na te zullen streven.⁵³

Wie heilig in een denkbeeld gelooft, heeft de neiging om informatie die niet in dat denkbeeld past te negeren, terzijde te leggen of eenvoudig te verwerpen ('cognitieve dissonantie'). Zo zwijgen cultuurrelativisten over het algemeen over niet-westerse praktijken die onaanvaardbaar zijn.⁵⁴

Multiculturalisten en cultuurrelativisten hebben ook een veel te optimistische visie op religie in zijn algemeenheid. Dit werd nog eens geïllustreerd door de burgemeester van Leeuwarden, De Boer, die op 23 januari 2003 haar partij- en ambtsgenoot Cohen van Amsterdam bijviel met de stelling dat godsdienst zou kunnen worden gebruikt bij de integratie van nieuwkomers.⁵⁵ 'Godsdienst is het enige ankerpunt dat zij hebben, wanneer zij de Nederlandse samenleving betreden', meende de Boer.⁵⁶ Zij was verder van oordeel dat allochtonen meer 'tijd gegund' zou moeten worden om tot redelijk inzicht te komen, want door het ongeduld van sommigen ontstaat onzekerheid en dan worden mensen de fundamentalistische kant opgeduwd. Hoe vaker mensen als Cliteur en Ayaan Hirsi de islam als abjecte levensovertuiging schetsen, hoe sterker deze 'onzekere, bange mensen' zich zullen verschansen in hun godsdienst volgens De Boer,⁵⁷ die na decennia van politieke en bestuurlijke ervaring nog steeds niet goed op de hoogte is van wat

48 Berting 2004, p. 4.

49 Van Oord 2007, p. 25-30.

50 Deze term is vermoedelijk in 1999 door Paul Cliteur voor het eerst in het Nederlands naar voren gebracht in: 'De filosofie van mensenrechten', p. 41-61, 1e druk, Ars Aequi Libri Nijmegen, 1999.

51 Cliteur & Ellian 2005, p. 84.

52 Bouman 1977, p. 154.

53 Bouman 1977, p. 155.

54 Scheffer 2009, p. 265.

55 Cohen 2002.

56 NRC 29 januari 2003, 'De Boer, gun moslims tijd'.

57 Cliteur 2004, p. 50.

deze bange, onzekere mensen denken, die zelf niet zelden weinig tolerant zijn ten opzichte van anders- of niet-gelovigen.

De Boer geeft daarmee zonder het zelf in te zien exact aan waar het om gaat, namelijk om tolerantie, integratie en het leren omgaan met kritiek, ook die op godsdienst. Zij gedooft praktijken waartegen zij protest zou moeten aantekenen. In het bijzonder in de belangrijke bestuurlijke positie waarin zij verkeert.

In een steeds meer geglobaliseerde wereld waarin religie niet een verbindend element is, maar een struikelblok voor sociale cohesie, is het gebruik van godsdienst als middel voor integratie dan ook zo goed als uitgesloten. Want integratie betekent namelijk dat men op zoek gaat naar wat bindt met anderen en andersdenkenden en niet naar wat per definitie scheidt.⁵⁸

Kennedy bevestigt de woorden van Cliteur met de opmerking dat godsdienst zelden een verenigende kracht is geweest en de verzuiling duidelijke uitdrukking gaf aan de historische scheidslijnen in de Nederlandse samenleving.⁵⁹ Onderzoek van Robert Putnam⁶⁰ geeft bovendien aan dat diversiteit als effect kan hebben dat de sociale cohesie, het gemeenschapsgevoel verdwijnt. Of zoals Young opmerkt: 'godsdienst werkt de ontwikkeling naar etniciteit en regionalisme in de hand, terwijl de idee van de seculiere staat wegwijnt'.⁶¹

Dit alles betekent dat godsdienst *geen* instrument kan zijn voor een overheid die naar sociale cohesie streeft.⁶² De cultuurrelativistische zienswijze en het politiek bestuurlijk handelen van daaruit is dan ook van begin af aan schadelijk geweest voor het Nederlandse integratiebeleid en is dat door de gevolgen die het heeft gehad nog steeds.⁶³

Volgens cultuurrelativisten loopt de moraal geheel aan de leiband van de cultuur waardoor de moraal cultureel bepaald is. Daarbij oordelen zij, wellicht achtervolgd door een uit het koloniale verleden voortgekomen schuldgevoel,⁶⁴ dat opvattingen uit andere culturen niet naar onze eigen universalistische maatstaven mogen worden beoordeeld.

Het huidig overheidsbeleid is thans gericht op actieve integratie,⁶⁵ die zelfs gedeeltelijk buiten Nederland kan plaatsvinden,⁶⁶ terwijl de eerder gevolgde politieke uitgangpunten bij de integratie van nieuwkomers getuigde van een verdringing van onze eigen, mede door godsdienst getekende culturele geschiedenis. Daarop wees ondermeer Thijs Wöltgens toen hij schreef dat een gepolitiseerde islam in Nederland een groot probleem kan worden maar dat hij ondertussen de indruk had dat wij 'van onze politieke

58 Cliteur 2004, p. 74-75.

59 Kennedy 2008, p. 121.

60 Putnam 2007, in: Kronjee 2008, p. 94.

61 Young 1994, p. 43.

62 Kronjee 2008, p. 94.

63 Cliteur 2007, p. 218.

64 Buruma 2010, p. 15.

65 Kamerstukken II 2003-04, 29 614, nr. 2, p. X.

66 Kamerstukken II 2003-04, 29 614, nr. 2, p. 5.

consensus een religie maken'.⁶⁷ Wat de deugdelijkheid van de integratiediscussie grotendeels verstoort, is dat deze voor het grootste deel gaat over individuele en lokale uitingen en opvattingen uit de dogmatiek op het terrein van godsdienst. Dit terwijl godsdienstige uitingen per definitie niet voor objectieve discussie vatbaar zijn omdat ze de neerslag vormen van uitsluitend subjectieve en op irrationele denkbeelden gebaseerde godsdienstige overtuigingen, of zoals Van Bommel zegt: 'dat de wetenschap niet in staat is zicht te bieden op waarden als basis voor de normatieve inrichting van het individuele leven en de maatschappij, maar de levensvisie zoals verwoord in de vele eeuwen omspannende Bijbel'.⁶⁸

In dat opzicht moet het christendom het mogelijk nog afleggen tegen de beide andere monotheïstische godsdiensten, het jodisme en de islam.

67 De Wit 2008, p. 168.

68 Van Bommel 2008, p. 78.

